

**Abbâsîlerin Horasan ve Mâverâunnehirde Kurulan Vasal Devlet Hükümdarlarına Verdikleri
Payeler ve Siyasi Karşılıkları**

The Honorary Ranks Granted by the Abbasids to the Vassal State Rulers in Khorasan and Transoxiana and Their Political Responses

Metin Yılmaz

Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak
Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Professor, Hoca Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh
University, Faculty of Theology
Turkestan, Kazakhstan
metin.yilmaz@ayu.ed.kz orcid id: 0000-0002-9517-0592

Nuri Köse

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı
Dr., Ministry of National Education
Amasya, Türkiye
nuri05kose@hotmail.com orcid id: 0000-0002-0818-6263

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 02 July/Temmuz 2022

Accepted/Kabul Tarihi: 02 November/Kasım 2022

Published/Yayın Tarihi: 15 December/Aralık 2022

Pub Date Season/Yayın Sezonu: December/Aralık

Volume/Cilt: 26 **Issue/Sayı:** 2 **Pages/Sayfa:** 661-678

Cite as/Atıf: Yılmaz, Metin – Köse, Nuri. “Abbâsîlerin Horasan ve Mâverâunnehirde Kurulan Vasal Devlet Hükümdarlarına Verdikleri Payeler ve Siyasi Karşılıkları”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 661-678. <https://doi.org/10.18505/cuid.1139863>

Yılmaz, Metin – Köse, Nuri. “The Honorary Ranks Granted by the Abbasids to the Vassal State Rulers in Khorasan and Transoxiana and Their Political Responses”. *Cumhuriyet Theology Journal* 26/2 (Aralık 2022), 661-607. <https://doi.org/10.18505/cuid.1139863>

*. Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir./The authors have no conflict of interest to declare.

*. Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır./The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology/Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Metin Yılmaz – Nuri Köse).

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Honorary Ranks Granted by the Abbasids to the Vassal State Rulers in Khorasan and Transoxiana and Their Political Responses

Abstract: We understand from the oldest sources that have reached us that according to their status, racial characteristics, culture, religion etc. people called their addressees with many different names besides their own names. The Arabic nicknames and titles, which are the main subject of our research result of this necessity.

Before the formation of Islamic culture and civilization, different titles were used in all civilizations, especially in the Byzantine and Sassanid empires, for the members of the group, which were considered as the elite class, apart from their names. Of course, the Arab society of jahiliyyah was also greatly influenced by his. In the political and bureaucratic structure created by the rapid spread of Islam and the interaction from different civilizations, a new naming, or rather nicknames, were made by using religious figures. This happened to such extent that the original names of many rulers remained in the shadows. The strict centralist structure of the Umayyad state required an authoritarian state administration that would not need excessive credit or definition. Therefore, the caliph did not need an extra nickname or title to define himself. At the same time, it would be appropriate to say that they never had any thoughts of praising the politicians and bureaucrats affiliated with them.

The radical change in the political understanding with the Abbasid revolution also led to a great change in naming strategies. In fact, it is possible to explain the differentiation in this management approach through titles in the shortest way. The famous names of the Abbasid caliphs are nothing but nicknames. These names, which are adorned with the words of Allah, are actually an effort to show religious sensitivity to the subjects. The sensitivity in the language of diplomacy has come to the fore even more with the special divans established. The language of religion and the language of politics have been intertwined, and the caliph, who is the representative of the creator on earth, has been giving nicknames/titles around him. We see the actual situation of this practice as concrete in relation to the vassal states.

During the Abbasid period, the level of relations between the states, which first emerged as semi-independent and later independent, and the caliphate differed according to time and conditions. In proportion to the political power of the Abbasid state, these heads of state were given different ranks. In this research, we try to reveal the background of the ranks given to the heads of vassal state established in the Khorasan and Transoxiana region and carrying out very important activities in the political sense. Additionally, we aim reveal to find out the political, religious and social structure of Tahirids, Saffarids, and Samanids, who are also very important in terms of Turkish history and serve as a bridge between the region and the center of the caliphate, Baghdad. We think that the subject discussed is important in order to discover the unknown aspects of the historical process in the political and bureaucratic formation of the Turkish empires established after the collapse of these three vassal states. In fact, it can be said that even today, the historical anatomy of the ranks used in terms of status determination and the arrangement of the political field in different Islamic geographies is being explored. Most importantly, in this study, we try discover the cornerstones of the communication dimension of the mawali with the Arab power.

The location of the Transoxiana and Khorasan geographies before the Islamic conquests and the population fluidity accelerated by the Turkish migrations were an important factor in the political formation of the region during the Abbasid period. The historical background was taken into consideration in the titles given to the vassal state rulers. It is remarkable that the caliph gave the old Turkish title “İhsid” to a Turkish leader of a state established in Egypt. There are many other examples such as this with regard to the vassal states in the East. The conclusion we have obtained from our study is that titles play a decisive role in the political connection between the center of the caliphate and the affiliated states. On the one hand, this regulates the balance between the center and local administrators, on the other hand, it determines the moral as well as the material rank of the sultans in the eyes of the people. In fact, the successes in the conquests led the caliphs to rank the vassal sultans with titles. This situation is a kind of password that determines the balance between the religious authority, the caliphate, and the worldly authority.

Keywords: Political History, Rank, Nickname, Abbâsîs, Khorasan, Tahirids, Samanids, Saffarids.

Abbâsîlerin Horasan ve Mâverâunnehirde Kurulan Vasal Devlet Hükümdarlarına Verdikleri Payeler ve Siyasi Karşılıkları

Öz: Bize ulaşan en eski kaynaklardan anlıyoruz ki insanoğlu; statüsü, ırksal özellikleri, kültürü, dini vs. konumuna göre muhataplarını öz isimleri yanında birçok farklı adlandırmalarla anar olmuşlardır. Araştırmamızın temel konusu olan Arapça lakap ve unvanlar da izah ettiğimiz bu zaruretin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

İslâm kültür ve medeniyetinin teşekkülünden önce Bizans ve Sâsânî imparatorlukları başta olmak üzere bütün medeniyetlerde özellikle seçkin sınıf olarak kabul edilen grup mensupları için isimleri dışında farklı unvanlar kullanılmıştır. Elbette cahiliye Arap toplumu da bundan fazlası ile etkilenmiştir. İslâm'ın hızlı bir şekilde yayılışı ve farklı medeniyetlerden etkileşimle oluşturduğu siyasî

ve bürokratik yapı içerisinde dini figürleri kullanılarak yeni bir adlandırma daha doğrusu lakaplandırma yoluna gidilmiştir. Öyle ki, birçok yöneticinin asıl ismi gölgede kalmıştır. Emevî devletinin katı merkezîyetçi yapısı aşırı bir taltife veya tanımlamaya ihtiyaç duymayacak otoriter bir devlet yönetimini gerekli kılmaktaydı. Dolayısıyla halifenin kendini tanımlaması için ekstra bir lakap veya unvana çok da ihtiyacı yoktu.

Abbâsî ihtilali ile birlikte siyasî anlayıştaki köklü değişim isimlendirme stratejilerinde de büyük bir başkalaşmaya yol açmıştır. Aslında bu yönetim anlayışındaki farklılaşmayı en kısa yoldan unvanlar üzerinden anlatmak mümkündür. Abbâsî halifelerinin şöhrete kavuşmuş isimleri lakaptan başkası değildir. Allah lafızları ile bezenmiş bu isimler aslında tebaaya dini hassasiyeti gösterme gayretinden ibarettir. Diploması dilindeki hassasiyet kurulan özel dîvânlarla daha da ön plana çıkmıştır. Din dili ile siyaset dili iç içe girmiş, yaratıcının yeryüzündeki temsilcisi konumunda olan halife etrafına lakaplar/unvanlar dağıtır olmuştur. Bu uygulamanın fiili durumunu vasal devletlerle ilişkide müşahhas olarak görmekteyiz.

Abbâsîler döneminde öncelikle yarı bağımsız daha sonra bağımsız olarak ortaya çıkan devletlerle hilafet arasındaki ilişkilerin düzeyi zaman ve şartlara göre farklılıklar arz etmiştir. Abbâsî devletinin siyasi gücü ile orantılı olarak bu devlet başkanlarına değişik payeler verilmiştir. Bu araştırmada Horasan ve Mâverâunnehir bölgesinde kurulan siyasi anlamda oldukça önemli faaliyetler yürüten vasal devlet hükümdarlarına verilen unvanların arka planı ortaya konmaya çalışılacaktır. Türk tarihi açısından da oldukça önemli olan ve bölge ile hilafet merkezi Bağdat arasında köprü vazifesi gören Tâhirîler, Sâffârîler ve Sâmânîlerin siyasi, dinî, sosyal yapısının daha sağlıklı anlaşılması adına önemli tespitler ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu üç vasal devletin yıkılışı akabinde kurulan Türk imparatorluklarının siyasi ve bürokratik şekillenmelerindeki tarihsel sürecin bilinmeyen yönlerini keşfetme adına ele alınan konunun ehemmiyet arz ettiğini düşünüyoruz. Aslında bugün dahi farklı İslam coğrafyalarında statü tayini ve siyasi alanın tertibi açısından kullanılan payelerin tarihi anatomisinin keşfedilmeye çalışıldığı söylenebilir. Her şeyden önemlisi burada mevâlinin Arap iktidarı ile iletişim boyutunun köşe taşları keşfedilmeye çalışılmıştır.

Mâverâunnehir ve Horasan coğrafyalarının İslâm fetihleri öncesi konumu ve özellikle Türk göçleri ile hızlanan nüfus akışkanlığı bölgenin Abbasîler dönemi siyasî oluşumunda önemli bir faktör olmuştur. Vasal devlet hükümdarlarına verilen unvanlarda tarihsel arka plan göz önünde tutulmuştur. Mısır'da kurulan bir Türk devlet başkanına halife tarafından eski Türk kültüründeki *İhşid* unvanının veriliyor olması dikkate şayan bir durumdur. Doğudaki vasal devletlerde buna benzer daha bir çok örnekle karşılaşma imkânımız vardır. Çalışmamızdan elde ettiğimiz çıkarım hilafet merkezi ile bağlı devletler arasında siyasî bağlantıda unvanların belirleyici bir rol üstlenmiş olmasıdır. Bu bir taraftan merkezle yerel yöneticiler arasındaki balansı düzenlerken diğer taraftan halkın gözünde sultanların maddi olduğu kadar manevi mertebesini tayin etmektedir. Aslında fetihlerdeki başarılar halifelerin vasal sultanları unvanlarla rütbelendirmesine yol açmıştır. Bu durum dini otorite olan hilafetle dünyevi otorite arasındaki dengeyi belirleyen bir nevi parola niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasi Tarih, Unvan, Lakap, Abbâsîler, Horasan, Tâhirîler, Sâmânîler, Sâffârîler.

Giriş

Araştırma konumuz olan tarihi süreç içerisinde siyasi, sosyal ve ekonomik manada toplumların ve bireylerin tanımını, daha önemlisi statüsünü ortaya koyma adına ismi yanında birçok farklı adlandırıcı unsurlar kullanıldığını görmekteyiz. Özellikle İslamlaşma sürecinde baskın bir unsur olan Arapların kadim tarihlerinde var olan, İslam'ı kabulleri ile farklı bir formata bürünen isimlendirmelerin varyantlarını literal manada sağlıklı bir şekilde anlamak gerekmektedir. Özel isimler dışındaki kullanımların incelediğimiz döneme kadarki tarihi süreci hakkında bilgilendirme de bulunmak ayrı bir araştırma konusu olacak kadar geniş bir muhtevaya sahiptir. Biz kısaca 'unvan/lakab' ifadelerinin altını dolduracak paydaş zemini izaha çalışarak, yeri geldiğinde mevcut durumu vuzuha kavuşturacak çok kısa tarihi arka plana atıfta bulunacağız.

Kendi gibi barındırdıklarını tek tek isimlendiren bir dünyada yaşıyor ve isimsiz bir etkileşimin, asla olamayacağını çok iyi biliyoruz. Bir anda isimlerin yok olduğu varsayımı üzerinden gidecek olursak başta kendimiz olmak üzere bir hiçlik içerisinde düşeceğimizden eminiz. O nedenle Allah önce insanı yaratmış, ona Âdem ismini vermiştir. Onu kendisine halife kılışının ve diğer varlıklardan üstün tutuşunun nişânesi olarak kendisine canlı-cansız nesnelere isimlerini tek tek öğretmiştir.¹ İşte buradan yola çıkacak olursak isim inanan bireyler için önemli bir değere sahiptir. Tanrı inancı olmayanlar için ise tesadüfün çok ötesinde kendisi olmanın bir gereği olarak yok sayılmayacak bir zarurettir.

¹ Kur'ân-ı Kerim ve Kelime Meali, çev. Muhammed Hamdi Yazır (İstanbul: Kervan Yayın, 2008), el-Bakara 2/31.

Türk Dil Kurumu ismi “bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, bildirmeye yarayan söz” olarak tanımlamaktadır.² Eski bir ifadeyle “cevher veya araz için kullanılan bir lafızdır”.³ Bir başka şekilde var olanın var eden ve var olunan yanındaki varlığının tanınmasıdır.⁴ Arapça isim kelimesinin muhtevasında *alâmet, şan, şeref, yüce mevki ve mertebe* anlamları da vardır. İşte kelimenin bu manası aslında zamanla genişletilerek müspet ve menfi içerikle birlikte konumuz olan lakap, künye, unvan gibi yeni çeşitlenmelere kapı açmaktadır.⁵

İsim elbette sadece insan için değildir. Canlı, cansız bütün varlıkları ve mefhumları, tek tek veya cins cins karşılayan kelimelerdir.⁶ Bunların bir kısmı özel bir kısmı ise ortak/cins isimlerdir.⁷ Farklı türler arasındaki isim geçişkenliği yanında her türün kendi içerisindeki isim dışı vasıflandırmaları zamanla sosyolojik gereklilik haline gelmektedir. Artık isimler ötesinde birçok yeni tanımlamalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bununla birlikte şahıslara verilen isimler dışındaki izafe unsurlar kalabalıklaşmış ve birbirinden lengüistik olarak ayrıştırılma ihtiyacı hissedilmiştir. Bir insanın cesaretini, korkaklığını, cömertliğini, cimriliğini, sadakatini, hainliğini, rütbesini, makamını vs. izah için doğuştan konulan isim dışında bireysel vasıfları öne çıkartan yeni ifadelere başvurulmuştur. Aslında bu varoluşsal bir gereklilik gibi görülmektedir. Bu nedenle Kur’an’da geçmiş Peygamberlerin tamamında isimleri yanında vasıfları da zikredilmektedir. Örneğin, Hz. Eyyûb sabrı,⁸ Hz. Yusuf iffeti,⁹ Hz. İbrahim sadakati¹⁰ ve Hanifliği¹¹ gibi özel isimleri ile birlikte kendileri ile özdeş vasıflarla anılmaları yanında, Hz. İsa Mesîh ve Kelimetullah,¹² Hz. Yûnus, Zünnûn,¹³ Hz. Ya’kûb İsrâîl,¹⁴ Hz. İbrâhim Halîlullah,¹⁵ lakaplarıyla doğrudan Kur’an’da zikredilmektedir. Muhammedü’l-Emîn olarak tanınan Hz. Peygamber ise bunun en müşahhas örneğidir.¹⁶ Olumlu vasıflar yanında olumsuz manada ismin önüne geçen tanımlamaların tarihi de oldukça eskidir. Örneğin Mısır krallarının adı Firavun olmayıp, Mısır’ı yöneten kralların ortak lakabıdır.¹⁷ Kur’an’da da bu isimle anılmaktadır. Yine kendisinin zemmedildiği/yerildiği sûrede adı Ebû Leheb olarak geçen Hz. Peygamber’in amcasının adı Ebû Leheb değildir, künyesi adının önüne geçirilmiştir.¹⁸ Meşhur Ebû Cehil’de de durum aynıdır. Bu isimle olumsuz manada şöhrete kavuşmuş bir tarihi şahsiyettir.¹⁹

Arap örfünde isimler dışında kişiyi tanımlamak amacıyla en fazla kullanılan ifade künyedir.²⁰ Künye başına baba veya anne anlamında kullanılan *eb-um* ifadelerinin getirilmesi ile oluşturulan izafet tamlamasıdır.²¹ Örneğin Ebû Tâhir (Tahir’in babası) veya

² Hasan Eren vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK Yayınları, 1988), 1-2/12.

³ Ebu’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: y.y., 1300/1882), 14/401; İlhan Kutluer, “Cevher”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1993), 7/450-455; Yusuf Şevki Yavuz, “Araz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/337-342.

⁴ İbn Manzûr, 14/401.

⁵ İbn Manzûr, 14/401-403.

⁶ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul: Bayrak Basım, 2009), 218.

⁷ Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 218; bk. Bilgegil Kaya, *Türkçe Dil Bilgisi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 169.

⁸ Ebu’l-Ferec Cemaleddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1412/1992), 1/320-321.

⁹ Yûsuf, 12/32-33.

¹⁰ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 1/261-262.

¹¹ Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Razî, *Mefâtihu’l-gayb et-Tefsîrü’l-kebir* (b.y.: y.y., ts.), 4/71.

¹² Âl-i İmrân, 3/45: en-Nisâ, 4/150,171.

¹³ el-Enbiyâ, 21/87.

¹⁴ Âl-i İmrân, 3/93; Meryem, 19/58.

¹⁵ en-Nisâ, 4/125.

¹⁶ Ebü’l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî, *Mevridü’l-letâfe fi men veliye’s-saltana ve’l-hilâfe*, thk. Muhammed Abdülaziz Ahmed (Kahire: 1997) 1/13.

¹⁷ Muhammed et-Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tahir b. Aşûr et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr tahrirü’l-ma’ne’s-sedîd ve tenvîrü’l-akli’l-cedîd min tefsîri’l-kitabi’l-cedîd* (Tunus: y.y., 984), 20/72.

¹⁸ Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Düreyd, *el-İştikâk*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Beyrut,1991), 47; İbn Tağrîberdî, *Mevridü’l-letâfe*, 1/15.

¹⁹ Mehmet Ali Kapar, “Ebû Cehil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994),10/117-118.

²⁰ İbn Manzûr, 15/233.

²¹ Ebu’l-Abbas Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ* (Kahire:1340/1922), 5/433.; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Künâ ve’l-esmâ*, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî (yy: 1984), 1/9.

Ümmü Aişe (Aişe'nin Annesi) şeklinde birleşik özel isimlerdir. Hala bu gelenek günümüzde Arap coğrafyasında varlığını devam ettirmektedir. Kişiyi künye üç nedenden dolayı verilmektedir. Birincisi, künye kişinin özel ismi yerine kullanılır. Örneğin tarihte Hz. Ebû Bekir bu künyesi ile tanınır ve çok az kişi onun gerçek adını bilir. İkincisi, kişiyi tazim/yüceltme, üçüncüsü ise, kişinin kötü özelliğini, çirkinliğini vurgulamak amacıyla künyelenir.²² Bir kişiye birden çok künye verildiği de vakidir. Özellikle toplumda öne çıkan şahsiyetlerde birden fazla künye kullanımı daha fazladır. Örneğin, Hz. Peygamber'e hem Ebû'l-Kasım hem de Ebû'l-İbrahim künyeleri verilmiştir.²³ Künyeler çoğunlukla şahsın en büyük oğlunun ismi ile verilmekle birlikte bunun birçok istisnasının da olduğunu görmekteyiz. Yukarıda da ifade edildiği gibi Ebû Bekir (öl.13/634) künyesi oğula nispetle verilmemiştir. Her işindeki öncü davranışından dolayı taltif/tazim amacıyla bu künyeyi almıştır.²⁴ Zamanla Ebû Bekir künyesi artık ismi yerine geçecek kadar belirginleştiğinden *Ebû'l-Menâkıb* künyesi ile de anılmaya başlanmıştır.²⁵ Tanınmış, tarihe mal olmuş Ebû Hüreyre (öl. 58/678) isimli meşhur sahâbî daha çocuğu yokken bu künye ile anılır olmuştur.²⁶ Ebû Cehil örneğinde olduğu gibi zem/yeri amacıyla da künye yapıldığı fazlaca rastlanan bir husustur. Yine ahmak bir kişiye vasıflandırırken *Ebû Zevtarî*, acınacak durumdakiler için *Ebû 'Amra*, boş işlerle uğraşanlar için *Ebû Hâcibinnâr*, gibi birçok farklı künyeler kullanılmıştır.²⁷

Zamanla künye Arap toplumu için ismin önüne geçerek bireyin statüsünün tespitinde önemli bir ölçüt olmuştur. Öyle ki, bir devlet adamıyla görüşmek isteyen kişinin künyesi ile anılması adet haline almıştır. Hatta savaş öncesi teke tek vuruşmak/mübareze için meydana çıkan savaşçılar künyeleri ile takdim edilmiştir.²⁸ İslam devletinin sınırlarının genişlemesi ile künye kullanımları ehemmiyetinden bir şey kaybetmediği gibi siyasi ve sosyal statü belirlemede bir adım daha öne çıkmaya başlamıştır.

Lakaba gelince; genel manada bireyin olumsuz özelliklerini tavsif etmektedir.²⁹ Çoğulu *elkâb* olan bu kelime *lakkabe* ve *telakkabe* fiilleriyle³⁰ asıl isimden sonra birisini tarif etmek, yüceltmek/na't veya küçültmek/nebez amacıyla kullanılan isimdir. Arap toplumunda lakapsız kimse nerede ise bulunmamaktaydı. Bir adama inatçı, kötü huylu anlamında enfünâka/deve burunlu denildiğinde toplum içerisine çıkamayacak kadar bundan utanç duymaktaydı.³¹ Bazen herhangi bir olumsuz lakaplandırma ihtimaline karşı künyesi ile anılmayı tercih ederlerdi.³² Lakap her ne kadar olumsuz bir mana içermiş olsa da bazen kişiyi övmeye matuf isim ve sıfat olarak kullanımı da yaygındır.³³ Olumlu lakapların tesiri o kadar fazla olmalı ki, zaman zaman statü kazanma aracı olarak görülmüştür.³⁴

Yukarıda izaha çalıştığımız Arap toplumundaki unvan ve lakap kullanımlarında topraklarını fethettikleri kadim medeniyetlerin etkisinin olmadığını ifade etmenin tarihi gerçekliklerle bağdaşmayacağı kanaatindeyiz. Zira birçok kurumsal yapıda olduğu gibi bu alanda da az da olsa Bizans, Sâsânî ve Türk etkisi mevcuttur. Örneğin, Roma imparatorlarına "Kosmokrator" yani dünya hükümdarı ismi verilmekteydi.³⁵ 450/1058 senesinde Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e Abbasi halifesi el-Kâim-Biemrillâh tarafından verilen "Melikü's-Şark ve'l-Çarb"³⁶ unvanının aynı manaya geldiği açıktır. Bu dönemde Selçuklu Sultanlarının Abbasî halifelerinin dünyevi otoritesini temsil ettiği düşünüldüğünde aradaki benzerlik daha müşahhas bir hal alacaktır. Hz. Ömer'in "el-melik" ifadesi yerine kendisi için "Abdullah" lakabının kullanılmasını ısrarla istemesinin sebebi eski Bizans kralları unvanıyla

²² İbn Manzûr, 15/233;9 Haccâc, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/10.

²³ Muhammed b. Ahmed b. Hammâd ed-Dûlabî, *el-Künâ ve'l-esmâ* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999), 1/8; Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk el-İsfahânî İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-ekâb*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Farayâbî (Riyad:1417/1996) 18; Muhammed b. Sa'd, *et-Tabâkâtü'l-Kübrâ*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: 1381/1968), 3/6.

²⁴ Ebû'l-Ferec Nureddin Ali b. İbrahim b. Ahmed el-Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-'Uyûn fî Sîreti'l-Me'mûn)* (Beyrut: 1427), 1/390.

²⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/431.

²⁶ Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe*, 1/19.

²⁷ İbn Manzûr, 14/13.

²⁸ İbn Manzûr, 15/233; Ebû Hilal el-Askerî, *el-Evâl*, thk. Muhammed es-Seyyid el-Vekil (Kahire:1988), 243.

²⁹ İbn Manzûr, 1/742; el-Halil b. Ahmed el-Farâhidî, *Kitabü'l-'Ayn*, thk. Abdülhamid Hendâvi (Beyrut: 1424/2003), 4/95.

³⁰ İbn Manzûr, 1/743.

³¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/438-439.

³² İbrahim Mustafa vd, *el-Mu'cemü'l-vesît* (Kahire: 1972), 833.

³³ Muhammed Semir Necib el-Lübdî, *Mu'cemü'l-mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfiyye* (Beyrut: 1405/1985), 206; Reinhart Dürzî, *Tekmiletü'l-meâ'cimi'l-Arabiyye*, çev. Muhammed Selim en-Nâimî (Beyrut: Dârü'r-Reşid, 1980), 9/261.

³⁴ Nebi Bozkurt, "Lakap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/65-67.

³⁵ Lewis, *Ortadoğu*, 170.

³⁶ Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî*, 504.

anılmama arzudur.³⁷ Daha sonraki dönemlerde ise bu unvan sultanlar için fazlasıyla kullanılmıştır. Sâsâniler ise yöneticilerini Tanrı Ahura Mazda'nın yeryüzündeki yansıması olarak “şâh-ı şâhan” daha sonraları ise “şâhenşâh, şâhinşâh, şehinşâh” unvanları ile anmaktaydı.³⁸ “Krallar kralı” manasındaki bu ifade içerik olarak zaman zaman özellikle Türk sultanları için Abbâsî halifeleri tarafından kullanılmıştır. Türk hakimiyet telakkisi olan “kut” anlayışı da bunlardan farklı değildir. Gökten inen nur sütunu şeklinde düşünülen kutla ilişkilendirilen her han veya kağan kutsanmaktaydı. Şii İmâmet anlayışı ile eski Türklerdeki kut arasında bağlantı kuranlar olmuştur.³⁹ Aslında dini boyutu açısından hilafet kurumuna atfedilen değer dikkate alındığında azımsanamayacak ölçüde kadim kültürlerle paralellik gösterdiğini söylemek mümkündür. Tabii ki kavramsal olarak hilafet kurumu İslâmî bir temele dayanmaktadır. Buradan İslam toplumunun dünyevi alana dair unvanları sadece geçmiş medeniyetlerden devşirdiği zehabına kapılmamak gerektiğini özellikle ifade etmek durumundayız.

Künye ve lakapların resmî belgelerde yer alma süreci Abbâsîler döneminde (132-655/750-1258). Lakap/unvan, isim, künye bir arada kullanılmıştır. İsim dışındaki kullanımların içeriği zamanla farklılaşmaya başlamış, Emevîler döneminde (40-132/661-750) nesebe dayalı unsurlar belirleyici olurken, Abbâsîlerde dini terimler devreye girmiştir. Bu durumun elbette siyasî ve sosyal değişimle doğrudan ilişkisi vardır. Artık Allah için kullanılan isimler *Esmâ-i hüsnâ (el-esmâü'l-hüsnâ)* halife unvanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. *el-Melik, el-Kâdir, ez-Zâhir, el-Muktedir, el-Hâdî, er-Reşîd* gibi isimler halife unvanına dönüşmüştür.⁴⁰

Abbâsîlerin ikinci döneminde halife unvanlarına *ed-Dîn ve Allah* lafzı da eklenerek, örneğin Mütevekkil-Alellâh, Nâsır-Lidinillah örneğinde olduğu gibi, övgü lakabı daha da güçlendirilmiştir. İşte bu durum, izaha çalıştığımız künye ve lakap kavramlarının önüne geçerek “bir kimsenin rütbesini ve görevini belirten lakap” manasında unvana dönüşmüştür.⁴¹ Aslında unvan resmîyet kazanmış bir lakaptır diyebiliriz. Fakat lakapta olumsuz mana varken unvan olumluya işaret etmektedir. Burada karşımıza problem olarak ilk Abbâsî halifesinin (132-136/750-754) unvanı olan kan dökücü manasındaki *es-Seffâh* lafzı çıkmaktadır. Yaptığımız unvan tanımlaması ile bu mana birbirine uymamaktadır. Buna cevap olarak bir grubun iddia ettiği gibi *es-seffâh* unvan değildir. *es-Seffâh*'ın unvan olduğunu iddia edenler ise, kelimenin manasının kan dökücü değil bolca ikramda ve ihsanda bulunan,⁴² Arapça'yı fasih konuşan anlamlarına geldiğini ifade etmektedirler.⁴³ Daha ziyade Abbâsî halifelerinde resmi unvan kullanımının ikinci halife Mansur (136-158/754-775) ile başladığı öne sürülmüştür.⁴⁴

Görüldüğü gibi künye ve lakaplar zamanla resmi bir unvana dönüşmeye başlamıştır.⁴⁵ Elbette bu künye ve lakapların ortadan kalktığı anlamını taşımamalıdır. Unvanlar halifeler başta olmak üzere önemli devlet ricalinin adını dahi gölgede bırakmıştır. Çoğunlukla dini bir söz veya terkiyle kurulu unvanlar bazen *işîd* ifadesinde olduğu gibi mensup olduğu irka dayalı kahramanlık duygularını kamçılacak terimlere dönüşmüştür. Abbâsî devletinin doğusunda Horasan ve Mâverâunnehir merkezli kurulan Sâsani kökenli Müslüman vasal devlet idarecileri hilafet merkezindeki unvan geleneğini daha etkin bir şekilde kullanmaya devam etmişlerdir. Kanaatimizce bunun temel nedeni bu coğrafyalarda Sâsani etkisinin diğer bölgelere nazaran daha güçlü olmasıdır.

Siyasî ve sosyal alandaki tarihsel önemine rağmen mu'cem/sözlük niteliğindeki dil çalışmaları dışında unvanların siyasî, sosyal etkilerine dair, Abbâsî halifelerinin unvanlarını konu alan doktora çalışmamız dışında, herhangi bir bilimsel araştırma ile karşılaşmadık.⁴⁶ Doktora çalışmasında hilafet merkezinde halifelere verilen unvanlar üzerinde durulurken bu çalışmamız da zamanla güçlenen ve hilafet merkezinin doğu bölgesinde kurulan devlet hükümdarlarının payeleri ve siyasî etkileri ele alınmıştır. Kaynakçada vermiş olduğumuz genel tarih ve kurumlara dair yazılmış klasik kaynaklar ve Abbâsî dönemiyle ilgili modern çalışmalar araştırmanın şekillenmesinde önemli yere sahiptir. Bunun dışında nümismatik/meskûkât alanındaki birkaç çalışma dönemsel olarak Abbâsî vasal hükümdarların unvanlarının tescili açısından katkı sağlamıştır.

³⁷ Kasımî, *Nizâmü'l-Hukm*, 370.

³⁸ Gündüz, “Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010) 38/248-250.

³⁹ İncelik, *Osmanlılarda Saltanat*, 74

⁴⁰ Khannâ Nâsır el-Hittî, *Kâmusü'l-Arabiyye ve'l-mua'rabe ve tefsiri meânihâ* (Beyrut: 2003), 13-16.

⁴¹ Abdülkerim Özeydin, “Unvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012) 42/163-166.

⁴² Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfi, *Kitabü'l-fütuh*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: 1411/1991), 8/347.

⁴³ İbn Manzûr, 2/486.

⁴⁴ Michael Bates, “Khurasanî Revolutionaries and al-Mahdi's Title”, *Culture and Memory in Medieval İslam: Essays in Honour of Wildferd Madelung*, ed. Farhad Daftary and Josef W. Meri (London and New York: I. B. Tauris in Association with The Institute of Ismaili Studies, 2003), 279-317.

⁴⁵ Özeydin, “Unvan” 42/163-166.

⁴⁶ Nuri Köse, *Abbâsîler Döneminde Halife ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasi Hayata Yansımaları*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021)

1. Horasan ve Mâverâunnehir Bölgesinin Hilafet Merkezi ile İlişkisi

Söz konusu coğrafyanın ilk fetih süreci Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. Başkent Medine'nin siyasi otoriterlik anlamında hiçbir tereddüde mahal vermeyecek şekildeki yönetim anlayışı yeni fetih bölgelerinde alternatif bir arayışı gerekli kılmamıştır. Yani merkezi yönetim etnik, mezhepsel temelli hiçbir oluşumu meşru görmemiş buna vesile olacak adımlardan da özenle kaçınmıştır.⁴⁷ Bu süreçte atanan bölge valileri dahi Halife Ömer karşısında taltiften öte sıkı bir baskılamaya, bazen hakarete maruz kalmışlardır. Zira onun yönetim anlayışında devleti temsil eden ve beyni konumunda olan başkent her şeyden üstündür. Yani Hz. Ömer'e (13-23/634-644) göre yöneticiler birer vasıttır. İdare onunla kaim değildir. Hatta gerekirse efsane bir başkomutan ve Hz. Peygamberin *seyfullah* olarak lakap/unvanlandığı Halid b. Velid (öl. 21/642) dahi önemli bir savaş arifesinde görevden alınabilir.⁴⁸ Tabii ki bu doğruluğu yanlışlığı ötesinde mevcut şartlar içerisinde tercih edilen bir yönetim anlayışıdır. Onun tarafından taltif amacıyla herhangi bir yöneticiye paye verildiğine rastlama imkânımız olmadı. En meşhur vali ve komutanları Hâlid b. Velid, Amr b. el-Âs (öl. 43/664), Ebû Ubeyde b. Cerrâh (öl. 18/639), Yezid b. Ebû Süfyân (öl. 18/639), Ukke b. Nâfi (öl. 62/682), Sa'd b. Ebû Vakkas (öl. 55/675) öz isimleri ile tanınmaktadır.⁴⁹ Hz. Osman ve Hz. Ali dönemleri (23-40/644-661) ise daha ziyade iç politikaya dönük mücadelelerle geçmiştir. Başkent Medine'den Kûfe'ye taşınması, iki başlı bir yönetim anlayışının ortaya çıkması ile Horasan daha ziyade Hâricî, Şii ve mevali unsurdan oluşan sistem karşıtı bir coğrafyaya dönüşmüştür.⁵⁰ Aslında bu her ne kadar dinî temelli ayrışmalar gibi görünüyorsa da asırlar boyu bitmek tükenmek bilmeyen muhalefet hareketinin temelinde Arap karşıtlığı yatmaktaydı. Çünkü Farslar başta olmak üzere kadim bir medeniyete sahip topluluklar bölgenin fethini kolay kabullenememişlerdi.⁵¹

Emevî devleti politikaları ise eski Bizans'ın merkezîyetçi yapısı ile harmanlanmış bir görünüm arz etmektedir. Daha iktidarı ele geçirdikleri evreden itibaren doğudan batıya bütün bölgelerde hanedanlığın etkin gücünü hissettirecek politikalar izlemiştir. En problemlili alanı ise Horasan'dır. Burası hem coğrafya olarak merkez Şam'dan uzak, hem de hilafet mücadelesindeki ezeli rakipleri bu dağlık ve çöllük arazilerin derinliklerinde rahat hareket etmekteydi. Muhalif kanadın fikir merkezi ise Kûfe ve Basra'dır. Bu vilayetlere atanan güçlü valiler aynı zamanda Horasan ve ötesinin istikrarından sorumludur. İhtiyaç duydukları güvenliğin temini için hiçbir askeri girişimden geri durmamışlardır. Abdurrahman b. Eş'as (öl. 85/704) örneğinde olduğu gibi en zorlu süreçlerde dahi siyasî manevralar dışında muhataplarına karşı tavizkâr tutum sergilememişlerdir.⁵² Ancak bilinenin aksine Kuteybe b. Müslim'in (öl. 96/715) Türk yurtlarına düzenlediği seferlerde daha uzlaşıcı ve birtakım argümanları araçsallaştırıcı yaklaşım sergilediğini söyleyebiliriz. Bazı bölge kanaat önderleri ile temasa geçerek yumuşatıcı adımlar attığı görülmektedir.⁵³ On yıllık Horasan valiliği sürecinde ele geçirdiği geniş Türk coğrafyasında hakimiyetini tescillemek adına Emevilerde fazlaca görülmeyen bir uygulamaya imza atmış, bastırıldığı para üzerine isminin önüne gelecek şekilde *el-Mansur, el-Emîr* unvanlarını yazdırmıştır.⁵⁴ Unvanların ihtiva ettiği anlama bakıldığında saltanat ve otorite vurgusundan öte dinî bir motifin öne çıkartıldığını görüyoruz. Belki bu örnek, bir kısım tarihçilerin anlatılarındaki zalim Kuteybe b. Müslim imajını ortadan kaldırmaya yetmeyecek olsa da farklı bir uygulamanın varlığına az da olsa dikkat çektiğini düşünmekteyiz.

Kısa sürede büyük bir imparatorluk haline gelmiş olan Emevîlerin yıkılış döneminde çöküşe geçen her devlette benzeri görüldüğü gibi hilafet mensuplarına unvan yağdırmaya çalışanlar artık onları en aşağılayıcı lakapla anmaya başlayacaklardır. Örneğin, devleti yeniden toparlamak için çalışan II. Mervan'ın (126-132/744-750) lakabı *Humâr/Eşek* olacaktır. Gerçi Emevî sempatanları ve sonraki bir kısım müellifler belki vaziyeti kurtarmak adına *Humâr* kelimesine muhteşem müspet manalar yüklemeye çalışmışlardır.⁵⁵ Netice olarak Emevîler dönemi merkez ve vilayetlerdeki görevlilere çokça unvanların dağıtıldığı bir

⁴⁷ Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 2/118.

⁴⁸ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, 2/115.

⁴⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi (1-132/622-750)*, çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985), 1/289-294.

⁵⁰ Osman Çetin, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/234-241; Yaşar Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi* (b.y.: Nobel Yayınları, 2012), 7.

⁵¹ Ulaş Töre Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsâni Devleti'nin Çöküşü", *Turkish Studies*, 10/9 (2015), 403-44.

⁵² Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, nşr. Muhammed Ali Beydun (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ty), 21/122-123.

⁵³ Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/490-491; Scott C. Levi and Ron Sela (ed.) *Islamic Central Asia: An Anthology of Historical Sources*, (Bloomington and Indianapolis: Indiana Universtiy Press, 2010), 8.

⁵⁴ Nikolaus Schindel, "The Balkh 93 AH Fuls Revisted", ed. Bruno Callegger and Arianna D'ottone, *The 2nd Simone Assemani Symposium on Islamic Coins*, (Trieste: EUT, 2010), 82-83.

⁵⁵ Celaleddîn Abdurrahman es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ* (Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 1434/2013), 412.

süreç olmamıştır. Ancak bu demek değildir ki, unvan kullanımı tedavülden kalkmıştır. Arapların sosyal yaşamındaki vazgeçilmezi olan unvanlara ilişkin tarihsel anlayışları devam edegelmiştir.

Abbâsîler yıllardır süren, aslında kökenleri cahiliye dönemine dayanan⁵⁶ Emevî karşıtlığının ve yürütülen mücadelenin sonuçlarını alarak iktidara gelmiştir. İki devlet arasındaki bayrak renklerindeki siyah-beyaz farklılığında olduğu gibi yönetim anlayışında da köklü değişim yaşanmıştır. Artık yeni başkent eski Bizans topraklarından Sâsânî coğrafyasına taşınmıştır. Hilafet Emevîlerde olduğu gibi artık merkezden her bölgeyi kayıtsız şartsız etkisi altına alacak bir durumda değildir. İhtilal ortakları kendilerine düşen paydan öyle veya böyle paylarını alacaklardır. Sâsânî kökenliler bürokraside, Türkler askeri alanda olabildiğince etkin olmaya çalışacaklardır. Bir de buna amca çocukları/Ali Oğulları ile girdikleri hilafet meşruiyeti tartışması dahil olduğunda, mücadele yöntemleri silahın da ötesinde yeni alanlara ihtiyaç duymuştur. Her halife artık adı ile değil Kur'anî lafızlarla bezenmiş özel unvanlarla tahta oturmaya başlamıştır. Bu bazen tabilerine ülü'l-emr olarak siyaseten olağanüstü ilahi gücün hissettirilmesi, bazen de çocuk yaşta hilafete oturtulanların zayıf noktasının kapatılması için olmuş olabilir.

Abbâsî hilafet merkezi etki alanının çevreye sirayeti siyasi güç kadar Kureyş merkezli, birazda ehl-i beyt karışımı tabilerince kutsanan dini figür ve söylemlerle gerçekleşmeye başlamıştır. Artık ehl-i sünnet temsilcisi Abbâsîler Şîi, Hâricî ve hatta eski dini inançlarını canlandırmaya çalışan mevaliye karşı doğru dinin müdafileri olarak etkileyici bir yol benimsemişlerdir.⁵⁷ Horasan'da ihtilalin öncülerini olan dâiler bir süre sonra Abbâsî muhalifi haline gelmiş, iktidar tarafından bir kısmı ortadan bir şekilde kaldırılmışlardır. Bu da birlikte ihtilali gerçekleştirdikleri halk kitlelerinin isyanına yol açmıştır.⁵⁸ Halife Mansûr döneminde alevlenen iç isyanlara karşı özel divanlar kurulmuş, özellikle *Dîvân-ı Zenâdika* ile birlikte din dışılıkla suçlanan gruplar şerî mahkemelerce yargılamaya tabi tutulmuşlar ve idam edilmişlerdir.⁵⁹ Başlangıçta eski Maniheist inançları canlandırmaya çalışan zararlı dini grupların takibatını yapan bu dîvân zamanla kapsamını genişleterek bir kısım siyasi muhalifleri de içine almıştır.⁶⁰ Sonuç olarak Abbâsîler hem iç siyaset hem de yeni kurulan vasal devletlere verdikleri paylarla dış siyasette etkin olmuşlardır. Artık halifeliğe bağlı bu vasal devletler hem kendi siyasi görüşleri ile örtüşen İslam anlayışının yayılması, hem de uzak bölgelerden ortaya çıkacak tehlikeleri bertaraf etmelerinin karşılığı olarak İslam dünyası nezdindeki iktidarlarını pekiştirmek amacıyla unvanlara boğulmuştur.⁶¹ Abbâsî hilafetinin zayıfladığı dönemlerde bunu daha fazla görmekteyiz. Burada hilafetin manevi gücünden faydalanan bir dış siyasi güç ve kendi varlığının devamı için siyasi güce ihtiyaç duyan bir hilafetle karşılaşmaktayız.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi siyaseten ve sosyolojik olarak en karışık bölgelerden biri olan Horasan bölgesinde Abbâsîlere bağlı olarak kurulan Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler hilafet merkezi taşra ilişkisi açısından önemli örneklerdir. Tabii ki burada biz doğrudan devletler arası ilişkiden değil, aradaki iş birliğinin siyasi statüsünü ortaya koyma adına unvan bağlantılarından bahsedeceğiz.

2. Tâhirî Hükümdarlarına Verilen Unvanlar

Bu hanedanın Abbâsî devleti ile olan ilişkisi Emevîlerin yıkılış dönemine rastlamaktadır. Devletin kurucusu Tahir b. Hüseyin'in (öl.194/809-810) büyük dedesi Musa Abbâsî ihtilaline katılmış ihtilalin öncüsü olan Süleyman b. Kesir'in (öl.132/750) katipliğini yapmıştır. Bu sebeple Abbâsî hilafeti tarafından Horasan'da değişik vilayetlerin valiliği görevine getirilmişlerdir.⁶² Tahir Emevîler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın torunu Rafî b. Leys'e karşı operasyon tertip eden Abbâsî komutanı Herseme b. A'yan'ın yanında orduya katılmıştır.⁶³ Devlete adını veren kurucusu olan Tâhir'in yıldızı tam olarak halife Me'mun (197-217/813-833) döneminde parlamıştır. Kardeşi Emin halife iken Horasan genel valisi olan Me'mun Tâhir'i Rey valiliği görevine getirmiştir. Me'mun'un hilafet mücadelesinde onun yanında durmuş Emin'in ordu komutanı İbn Mâhân'a karşı zafer kazanmıştır. Buna mukabil

⁵⁶ Mahmud Şakir, *İslam Tarihi*, çev. Ferit Aydın (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2004), III, 235-245.

⁵⁷ Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424-426; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/197-199; Yıldız, "Abbâsîler", 1/31-48.

⁵⁸ Ahmet Muhtar el-l'badî, *Fî't-târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî* (Beyrut: y.y., 1971), 48-53.

⁵⁹ Mustafa Öz, "Zındık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/390-391.

⁶⁰ Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar* çev. Ayşe Meral (İstanbul: Anka Yay., 2002) 37; Nadide Bozkurt, *Abbâsîler*, (İstanbul: İSAM, 4. Baskı, 2018) 74-75; Mutlu Saylık, *Sâmerrâ Dönemi Abbâsî Halifelerinin Din Politikaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019) 152-153.

⁶¹ Özyayın, "Unvan", 42/163-166; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *TDİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/480-484.

⁶² C. E. Bosworth, "Tâhirids and Saffârîds", *The Cambridge History of Iran* ed. In R.Fry (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), 91.

⁶³ Bosworth, 92.

Me'mun henüz daha halife olmadan Tâhir'i taltif amacıyla kendisine *Zülyemineyn/iki sağın sahibi/kudret sahibi, Sâhibü habliddîn/Din ipinin sahibi/Dinin koruyucusu* lakapları vermiştir.⁶⁴

Abbâsî devletindeki Türklerin etkisinin giderek güçlenmesi, halifelerin dengeyi sağlamak adına başka güçlerin desteğini arkalarına almalarını zaruri hale getirmiştir. Bu noktada Tâhirî ailesi devreye girmiştir. Özellikle Bâbek isyanını bastırmakla ün kazanan ve güçlenen Afşin'i (öl. 26/841) ortadan kaldırmaya niyetlenen halifenin en önemli destekçisi olmuşlardır. Bir Türk şehri halini alan Sâmerrâ'da Abbâsî halifelerinin iç çekişmelerinde oynadıkları önemli rollerle adından söz ettiren bu hanedan mensuplarının prestiji günden güne artmıştır.⁶⁵ İşte bunun sonucu olarak Tâhir yukarıda ifade etmiş olduğumuz lakabının 200/815 senesinde Mısır'da basılı bir para üzerinde "Lillâh Tâhir Muhammed Rasûlullâh Zülyemîneyn" şeklinde yer aldığı bildirilmektedir.⁶⁶ Daha henüz kendilerine ait bir devlet kurulmamasına rağmen bu önemli unvan Tâhir'in Abbâsîler yanındaki siyasi gücünü göstermektedir.

Zû takılı lakabların/unvanların İslam öncesi dönemde Yemen'de kullanıldığı bilinmektedir. *el-Hakîm, el-Emîr* manalarına gelen bu ifade üst düzey yöneticiler için kullanılmaktaydı.⁶⁷ *Yemîn* ifadesine gelince sözlük anlamı olarak sağ manasına gelmekle birlikte sıklıkla kullanıldığı diğer manaların muhtevası gücü, güçlü bir idareciyi tavsif etmektedir.⁶⁸ Rivayete göre Tâhir bir savaşta düşmanın sol tarafından kılıçla vurarak ikiye ayırdığı için muhtemelen taraftarlarınca *iki sağın sahibi* manasında bu unvanın verildiği ifade edilmektedir.⁶⁹ Bu tür kahramanlık hikayelerine bağlı bir çok vasıflandırmalarla karşılaşmaktayız. Asıl olan buradaki unvanın unvan sahibinde makes bulacak nitelikte olmasıdır. Tâhir b. Hüseyin'in elde ettiği prestije bakıldığında bu unvanın daha ötesini hak edecek başarılarla imza attığını söylememiz mümkündür. Bu durumu hükümlerlik nişanesi olan para üzerine adının basılması teyit etmektedir. *Zû* lafzının karşılık geldiği *el-imâra* unvanı Hârûnürreşîd (169-193/786-809) döneminde Kuzey Afrika'da kurulan Ağlebî sultanı için verilen bir unvandır.⁷⁰ Bu yüceltme ötesinde orada kurulan Ağlebi Emirliğinin (183-296/800-909) varlığının kabulü anlamına gelmektedir. Dolayısıyla aynı durum Tâhirîlerin kurucusu için de geçerlidir.

Tâhir bu lakabı aldığı anda devlet bürokrasisinin en önemli ayağını oluşturan *Sahibu's-şurta* görevini yerine getirmekteydi.⁷¹ Cezire bölgesi valiliği, vergi memuru denetçiliği görevleri yapmaktaydı.⁷² Bu da gösteriyor ki, kendisine verilen unvanı sadece bir savaşta kahramanlığından dolayı kazanmamıştır. Öyle olmuş olsaydı kahramanlık gösteren her askere bir unvan verilmesi gerekirdi. Tâhir aile boyu Abbâsî iktidarının takdirini kazanmış, sadakatının bedeli olarak kendisine verilen üstün payelerle Horasan yolu kendisine açılmıştır. Her ne kadar halifenin Sahibu's-şurta olarak Bağdat'ta güçlenmesinden duyduğu endişeye bağlı olarak onu merkezden uzaklaştırmak için Horasan valisi yaptığı söylenmiş olsa da⁷³ bu dahi onun ne denli aldığı unvanın altını doldurduğunu göstermektedir. Tâhir 206/821 yılında Me'mun tarafından Mâverâunnehir bölgesini de içine alacak şekilde Horasan valiliğine getirilmiştir.⁷⁴ Bu da kısa süre içinde Abbâsî hilafetinin doğu bölgesinde ortaya çıkan Tâhirîler devletinin temelini atılması anlamına gelmekteydi.

Tâhir'in ölümünden veya zehirletilmek suretiyle öldürülmesinden sonra yerine oğlu Talha (821-828) geçmiştir. Aslından halife Me'mun'la Tâhiroğullarının arası son dönemde hiç de iyi değildir. Mısır'da halife Me'mun'un hilafetine karşı çıkanların tehlikesi, ayrıca doğuda Sistan'da Hâricî Hamza b. Edrek veya Abullah Babek'in (öl. 223/838) liderliğinde yürütülen Neo-Mazdeki-Hürremiye mezhebi isyanı ve Cibâl bölgesini kontrollerinde tutmaları vs. nedenler Talha'nın emir olarak kabul edilmesini sağlamıştır.⁷⁵ Talha ölünce yerine kardeşi Abdullah tahta geçmişti. Onun döneminde Tâhirîler Rey, Kirmân ve Horasan'ın tamamına

⁶⁴ Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/399-400; Abul Kalam Azad, "Tahird-Abbâsîd Relations (821-873)", *Journal of the Asiatic Society of Bangladesh* (Hum.), 57/1, (2012), 155.

⁶⁵ Kurt, "Tâhirîler", 39/403-404.

⁶⁶ Stanley Lane-Poole, *The Coins of the Eastern Khaleefehs in the British Museum* (London: Logmans, 1875), 95.

⁶⁷ Mustafa Abdülkerim el-Hatîb, *Mu'cemü'l-mustalahât ve elkâbi't-târihiyye* (Beirut: y.y., 1416/1996), 195.

⁶⁸ Azad, "Tahird-Abbâsîd Relations (821-873)", 155.

⁶⁹ Hatîb, *Mu'cemü'l-Müstalahât*, 198; Azad, "Tahird-Abbâsîd Relations (821-873)", 155.

⁷⁰ Hasan Ahmed Mahmud eş-Şerîf-Ahmed İbrahim, *el-'Alemü'l-İslâm fî'l-asrı'l-Abbâsî* (Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabiyye ts.), 414-415.

⁷¹ Metin Yılmaz, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Polis Teşkilatı* (Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2016), 213,313.

⁷² Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihü't-taberî(Târihü'r-Rusûl ve'l-Mülûk)*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Mearif, ts.), 8/577.

⁷³ Bosworth, 95.

⁷⁴ Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", 39/399-400.

⁷⁵ Bosworth, 96; Öz, "Acârîde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/318-319.

sahip olmuşlardır. Ayrıca Abdullah (öl.230/844) döneminde Cibâl ve Taberistan bölgesindeki isyanların bastırılmalarında Abbâsîlere yardım etmişlerdir.⁷⁶ Abdullah b. Tâhir Sistân bölgesinde Hâricîlerle savaşması için Abbas b. Hâşim b. Ebi Hûr ve İlyas b. Esed'i göndermiştir.⁷⁷ Afşin'in Tâhiriler eliyle saf dışı bırakılma konusuna gelince, Afşin Halife Me'mun ve Halife Mu'tasım dönemlerinde sürekli başarı çitasını artırarak büyük bir nüfuz kazanmış, Tâhirîlerle girdiği mücadelede hakkında ortaya atılan zındıklık ve isyancılarla iş birliği suçlaması ile önce hapsedilmiş sonra öldürülmüştür.⁷⁸

Tâhirilerin son emiri Muhammed b. Tâhir'dir (öl.253/867). Zayıf bir idareci olup eğlenceye çok düşkündü. Döneminde isyanlar çıktı. Horasan ahali onun döneminde Saffâri Ya'kub b. Leys'ten emniyetin temini için yardım istedi. Ülkesinin sınırlarını genişletmede bunu fırsat bilen Ya'kub ordusuyla Nişabur'a girerek (259/873) Muhammed ve adamlarını yakaladı. Böylece Tâhiriler devleti tarih sahnesinden silinmiş oldu.⁷⁹

Bütün bu süreçler elbette Abbâsî Devletinin bilgisi dışında gerçekleşen olaylar değildi. Kendilerini unvanlarla taltif eden Abbâsîler zamanı geldiğinde başka bir hanedanlığı destekleyerek onların iktidarını temin etmişlerdir. Tâhirîler Maveraünnehir'in İslamlaşmasında büyük katkısı olan Sâmânîleri Türklerin saldırılarına karşı destekleyerek bölgenin İslamlaşmasına katkı sunmuşlardır.⁸⁰ Tâhir, oğlu Abdullah'ı Oğuz steplerine Sâmânîlere yardım maksadı ile göndermiştir. Tâhirîlerin izlemiş oldukları bütün bu politikalar kendilerinden sonraki vasal devletlerde olduğu gibi Abbâsîlerle ortak çıkarlar üzerine dayanmaktadır.⁸¹ Bu çıkar ilişkisi devam ettiği sürece Abbâsî hilafeti Tâhirî hükümdarlarını onore edecek, prestij kazandıracak unvanlarla bezemiştir. Zayıflamaya başladıkları dönemlerden itibaren bir başka hanedanlığa hem şifahi hem fiili olarak destek olmuştur. Şimdi artık Tâhirîler yerine Saffârilere arka çıkma zamanıdır.

3. Saffârilere Verilen Unvanlar

Abbâsî devleti zayıfladıkça siyasî gücünü çevre vilayetlerde yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. 259/872 senesinde Saffâri devletinin kurucusu Ya'kub b. Leys (247-265/861-879) Horasan'da halifenin isminin yer aldığı gümüş paralar üzerine kendi ismini de ekletmiştir.⁸² Bu, Mısır'da özerklik ilan eden Ahmed b. Tolun (öl. 265/878) ve Saffâriilerin halefi Sâmânîlerde de görülecektir.⁸³

Saffâriilerin birkaç açıdan doğu coğrafyasında farkındalık ortaya koyan bir hanedanlık olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan ilki gönüllü davetçilerden teşekkül etmesidir. Bölgedeki gayr-i müslim ve heterodokslarla mücadele etmeyi kendilerine görev saymışlardır.⁸⁴ Örneğin, Sistân emiri olan Ya'kub b. Leys (öl. 247/861) ilk on yılını Hâricî heterodoks ve gayr-i müslimlerle mücadele ile geçirmiştir. Bu mücadelesi daha çok Zabulistân ve Kabilistân bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Bu bölgeler Budist, Hindu, putperest ve Hâricîlerin etkisi altındaki yerlerdi.⁸⁵ Saffâriiler (861-1003) bir buçuk asra yakın bölgeye askeri seferler düzenlemişlerdir. Aslında Hint coğrafyasında Gazneliler tarafından daha sonraları başlatılacak olan İslamlaşma sürecinin ilk örneğini Saffâriilerin verdiği gözden kaçırılmamalıdır.⁸⁶

Abbâsî devleti Ya'kub b. Leys es-Saffâri'yi bağımsız bir *emir* olarak tanımak zorunda kalmıştır.⁸⁷ Saffâri hanedanının resmi saltanat unvanının *emir* olduğunu söylemek mümkündür. Saffâriilerin Abbâsîler nezdindeki siyasî pozisyonu verilen unvanın zahirine göre Horasan valisi mertebesinde görülmektedir. Ancak bu unvanın tarihi serüveni incelendiğinde daha farklı bir anlama geldiği anlaşılacaktır. Horasan valilerine *emir* lakabının verilme geleneği Emevîler döneminde başlamıştır. Başlangıçta *emir* doğrudan halife ya da hilafetin doğu eyaletlerinden sorumlu genel valileri tarafından atanmaktaydı. Bölgede bazen çift başlı bir yönetim göze çarpmaktaydı. Yerel halktan birisi valiye bağlı olarak bölgeyi idare ettiği gibi, bazen de Horasan'a vali olarak atanan

⁷⁶ Atıyye el-Kûmî, *Târîhü'd-düveli'l-müstakille fî'l-meşrik ani'l-hilâfeti'l-Abbâsîyye* (b.y.: y.y., 1992), 44-45.

⁷⁷ *Târîh-i Sistân*, çev. Vural Öntürk (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018), 169.

⁷⁸ Yıldız, "Afşin, Haydar b. Kâvûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/441-442; Afşin; İslam fetihleri sırasında Mâverâunnehir'deki Uşrûsenâ hükümdarlarına verilen bir unvandır.

⁷⁹ Kûmî, *Târîhü'd-düveli'l-müstakille*, 45-46.

⁸⁰ Bosworth, 98.

⁸¹ Bosworth, 99.

⁸² Stefan Heidemann, "Chapter 16. Numismatics", *The New Cambridge History of Islam*, ed. Chase Robinson, (Cambridge: Cambridge Press, 2010), 1/660.

⁸³ Heidemann, "Chapter 16. Numismatics", 660.

⁸⁴ D.G.Tor, "A Numismatic History of the First Saffarid Dynasty (AH 247-300/AD 861-911)", *The Numismatic Chronicle* (1966-), 162 (2002), 293-314.

⁸⁵ Tor, "A Numismatic History of the First Saffarid Dynasty (AH 247-300/AD 861-911)", 295.

⁸⁶ Merçil, "Saffâriiler", 35/464-465.

⁸⁷ Kûmî, *Târîhü'd-düveli'l-müstakille*, 48.

Arap emirleri yerel hükümdarlarla bölgeyi yönetmekteydi.⁸⁸ Bütün süreçlerde atanan idarecinin siyasi gücü ve unvanının etkinliği hilafet merkezinin gücü ile doğru orantılı idi. Saffârî resmi unvanı olan *emir* kavramının literal manası da elbette tarihi süreçteki algılanma farklılıklarını anlamak adına önemlidir.

Emir, kavram olarak sâhib ve veli anlamlarına gelmektedir.⁸⁹ Ayrıca siyasi ve askeri olarak hükümdar veya halifenin devlet işlerinde görev verdiği mansıp sahibi yüksek devlet ricaline işaret etmektedir.⁹⁰ Tabii ki yetki sahibi olan bir şahsı yüceltme manasında şeref unvanı olarak kullanıldığını özellikle belirtmek gerekmektedir.⁹¹ İbn Manzûr (öl. 711/1311), bu görüşü destekleyici izahlarda bulunmuştur. Ona göre; *el-Emir* lafzı ile *el-Melik* kavramı arasında bir bağ vardır. Şöyle ki, *el-İmâra* yani yetki, güç, emirlik, prenslik anlamlarını içeren bu kelime ile emir verme yetkisine sahip *el-Melik* kavramı ortak bir noktada buluşmaktadır.⁹² İbn Manzûr'un *el-Emir* ile *el-Melik* kavramı arasında var olduğunu iddia ettiği bu ilişki sonraki dönemlerde Abbâsî halifeliğini tanıyan bazı ümerâyâ (müfredi *el-emîr*) *el-melik* lakabı verilmesiyle somut olarak teyit edilmiş olacaktır.⁹³

Kavramsal olarak birbiri ile ilişkili olan bu unvanların arasındaki farka rağmen birbirlerine yakınlaşmasında Saffârîler başta olmak üzere vasal devlet hükümdarlarının yetki düzeylerinin rolü olukça önemlidir. Aslında başlangıçta emri uygulayan anlamında *emir* olarak anılan bir hükümdar zamanla bağımsız hareket edebilme serbestiyetini kazandıktan sonra *melik* olma özelliğine sahip olacaktır. Bütün bunlar kelimelerin literal anlamlarıyla alakalı olmakla birlikte gerçek hayatta yansımalarını incelediğimiz dönemde fazlası ile görmekteyiz. İbn Haldun bu görüşümüzü teyit etmektedir. Ona göre, *emir* kudret ve nüfuz olarak diğer rütbe ve makamlarından yüksek olup, devlet işlerindeki hakimiyeti herkesin üzerinde ve tesirlidir.⁹⁴ Her şeye rağmen burada tekraren dikkat çekilmesi gereken husus Abbâsîler siyasi ve askerî açıdan güç kaybına uğradığında *emir* unvanının *melik* unvanı ile özdeş hale geldiğini tersi durumda ise aradaki makasın açıldığını söylemek gerekmektedir.

Saffârîlerin Abbâsî hilafeti ile olan münasebetleri devletin denge siyasetinin bir gereği olarak sürdürülmüştür. Zaman zaman Abbâsîlerin içine düştükleri kaos ortamından yararlanma yoluna gitmişlerdir. Örneğin Ya'kub b. Leys'in yerine gelen Amr b. Leys (265-278/879-902) dönemin halifesi Mutemid-Alellâh'a (256-278/870-892) itaatini arz etmiştir. Halife de bir menşurla Kirman, İsfahan, Sicistan, Taberistan, Hind, Sind ve Mâverâünnehir'i yıllık yirmi bin dirhemle kendisine ikta ettiğini bildirmiştir. Çünkü bu dönemde Abbâsî devleti Zenci isyanı ile meşguldür. Saffârî emirinin gönlünü hoş tutması gerekmektedir. Böyle bir durumda *emirlik* unvanının *melik* unvanına yaklaşması gayet doğal olsa gerektir. Halife el-Mu'tazid (892-902) göreve gelince halifeye taleplerini dikte edecek bir konumda kendini hisseden Amr b. Leys yeni halifeden Sâmânîlerin elinde olan Mâverâünnehir'in tamamının kendi topraklarına katılmasını istemiştir. Kendisine olağan üstü güç vehmetmesinin sonucu olarak halife kendince iyi bir strateji izleyerek Sâmânîlerin gücüyle Saffârîleri vurmak istemiş, her iki grubu karşı karşıya getirmiştir. İki taraf Belh'te savaşmış, emir ve melik unvanları ile anılan Amr yenilmiş ve esir olarak Bağdat'a gönderilmiştir (299/911). Daha sonra Abbâsîler ile Sâmânîler, anlaşmış halifeler bu defa Sâmânî yöneticilerine yeni unvanlar yağdırmaya devam etmiştir.⁹⁵

4. Sâmânî Hükümdarlarına Verilen Unvanlar

Sâmânîler (203-395/819-1005) aslında devlet olarak ortaya çıkışlarından çok önce Horasan ve Mâverâünnehir bölgesi siyasetinde önemli roller oynamış bir hanedanlıktır. Birçok devlete ismini vermiş şahsiyetlerin etnik kökenine dair yapılan tartışmalarda olduğu gibi Sâmânîhudât'ın Türk mü? yoksa Fars mı? olduğu tarihçiler tarafından tartışılmıştır.⁹⁶ Bu konumuz dışı bir tartışma olmakla birlikte Sâmânî'nin Emevîler döneminde İslâm'ı kabul ettiği, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde etkin olduğu bilinmektedir.⁹⁷ Sâmânî'nin lakabı/unvanı olduğu anlaşılan *Hudât ifadesinin*; Farsça'da *sahib* uygur Türkçesinde ise *unvan* ve *rütbe*

⁸⁸ V.V.Barthold, *Four Studies on The History of Central Asia*, Trans. T.Minorsky (Leiden: E.J.Brill, 1956), 1/12.

⁸⁹ İbn Manzûr, 4/30.

⁹⁰ M.J.De Goerje (ed.), *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik fi ahbârî'l-hakâik* (Leiden,; y.y., 1871), 3/17.

⁹¹ Hasan el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye fi't-târih ve'l-vesâik ve'l-âsar* (Kahire:1409/1989), 179.

⁹² İbn Manzûr, 4/30-31.

⁹³ Janie et Dominique Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmi't-târihi* (*Dictionnaire Historique de l'Islam*, trc. Heyet (France: Presses Univer,1996), 931-932.

⁹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 487.

⁹⁵ Kûmî, *Târîhü'd-düvel*, 51-52.

⁹⁶ Aydın Usta, "Sâmânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/64-68.

⁹⁷ W.L.Treadwell, *The Political History of the Sâmânî State* (Oxford: Universtiy of Oxford, Doktora Tezi, 1991), 64.

anlamlarına geldiği görülmektedir.⁹⁸ Aslında bu durum eski tarihlerden itibaren bölgede yöneticilere unvan verme geleneğinin önemine işaret etmektedir.

Sâmânî ailesinin siyasi olarak ön plana çıktığı süreç halife Me'mun dönemidir. Devlete kaşı yürütülen isyanları bastırmada gösterdikleri destekten dolayı Sâmân'ın torunları Mâverâunnehir'in değişik vilayetlerine vali olarak atanmıştır.⁹⁹ Aslında hem Tâhirîler hem Saffâriler iktidarı döneminde, Sâmânîlerin doğrudan hilafet merkezi ile temasları onların bölgedeki aktivitesini daha da artırmıştır. Hem Afşin ve oğlu gibi halife için tehdit oluşturan güçlerin ve hem de zaman zaman halifelerle arası açılan sabık hanedanların tasfiyesinde sürekli devreye girdikleri görülmektedir.¹⁰⁰ Bu yönüyle ele aldığımız üç vasal devlet arasında Sâmânîlerin ön plana çıktığını ve siyasî olarak daha etkin bir rol üstlendiğini ifade etmek gerekir. Aslında tarih anlatımlarında çok fazla ön plana çıkartılmayan Türklerin İslamlaşmasındaki rolleri tarihi popülerliklerini artıran bir diğer unsur olmuştur. Onların diğer iki devlete nazaran daha uzun süre tarih sahnesinde yer almaları ve gösterdikleri katkı nedeniyle kendilerine verilen unvanların değeri artmış ve çeşitlenmiştir. Sâmânî hükümdarlarına verilen payeler müteakip dönemde kurulacak Türk devletlerinde artarak devam edecektir. Bu açıdan Sâmânîlerin almış oldukları unvanlar sadece hüküm sürdüğü süreç açısından değil sonrası için de önem arz etmektedir.

Sâmânîlerin yükselişi, daha doğrusu bir kısım tarihçiler tarafından gerçek kuruluşu Nasr b. Ahmed'in (261-279/874-892) emirlik dönemidir.¹⁰¹ Görüldüğü gibi ilk dönemlerde diğer devlet hükümdarlarına verilen *emir* unvanı kullanılmıştır. Nasr sonrası Buhara'yı Sâmânîlerin başkenti yapan kardeşi İsmâil b. Ahmed (278-294/892-907) Abbâsî halifesi Mu'tazid-Billâh (278-289/892-902) tarafından Horasan emiri olarak atanmıştır.¹⁰² Ancak *emir* unvanı daha öncekilerden geniş ve etkin manada kullanılmaya başlanmıştır. Çünkü Sâmânîler daha bağımsız bir görüntü çizmektedirler. Abbâsî hilafeti yoğun bir tazyik altındadır. İktidar mücadeleleri hat safhadadır. Doğu bölgesinde her zaman olduğu gibi mezhepsel/heterodoks ve etnik problemler artmış, Abbâsî halifelerinin doğrudan burası ile meşgul olacak pozisyonları kalmamıştır. İşte bu durum vasal devletin önemini artırmıştır.¹⁰³ Sâmânîlerin taşıdıkları *emir* unvanı daha geniş yetkilerle donatılmış hilafet genel valiliğine karşılık gelmeye başlamıştır.¹⁰⁴

Sâmânî hükümdarları kendilerinden önce kullanılan *zû'l-yemîneyn*, *zû'r-riyâseteyn*, *zû'l-keremeyn*, *zû's-seyfeyn* gibi unvanları kullanmaktan özenle kaçınmışlardır. Hatta bunları kullanmak yerine künyeyi tercih etmişlerdir.¹⁰⁵ Bîrûnî (öl. 453/1061) bunun gerekçesini doğrudan açıklamasa da verdiği bilgi ile aslında neden bu unvanların kabul edilmediğini izah etmiştir. Söz konusu unvanların içeriğine bakıldığı zaman elde edilen bir başarı sonrasında lütuf olarak bahşedilen, alanın onura olmakla birlikte verenin de otoritesini hissettirdiği izlenimi ortaya çıkmaktadır. İşte bu nedenle Sâmânî hükümdarları *Melikü'l-Müeyyed*, *el-Muvaffak*, *el-Mansûr*, *el-Muazzam*, *el-Muntasır* gibi unvanlar almışlardır.¹⁰⁶ Bu unvanlar aslında halifelerin de kullandığı payelerdir. Hükümdarlar kendilerini halife vasfıyla görmeseler de artık siyasi olarak yarışır hale gelmişlerdir. Bir yönüyle dinî manada Sünnî İslam'ı temsil eden ve kendilerine destek veren halifenin manevi gücünü arkalarına almayı arzu ederken diğer taraftan kendi pozisyonlarını unvanlar üzerinden sağlamlaştırmaya çalışmaktadırlar. Özellikle *melik* kullanımı *emir* ifadesi içerisindeki gizli manadan sıyrılarak vasal bir devlet başkanı için ilk defa kullanılır olmuştur.¹⁰⁷

Sâmânîoğullarının ilk dört hükümdarı emir/vali, daha sonraki altı hükümdar *melik*, son ikisinin ise tekrar *vali* unvanları aldıkları görülmektedir.¹⁰⁸ Kuruluş ve çöküş aşamalarında *emir* yükseliş döneminde ise *melik* unvanı kullanılmıştır.¹⁰⁹ Na't türü şeref

⁹⁸ Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *Târîhu Buhârâ* (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), 118.

⁹⁹ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, 111-112; R.Frye (ed), "The Sâmânîs", *The Cambridge History of Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), 136-161.

¹⁰⁰ Usta, "Sâmânîler", 36/64-68.

¹⁰¹ Ebü'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kazî (Beyrut: Dârü Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 6/253.

¹⁰² Sadi S.Kucur, "İsmail b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 23/84-85.

¹⁰³ Khilip K. Hitti, *History of Arabs* (London: 1970), 462.

¹⁰⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 7/54.

¹⁰⁵ Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-bâkiyye mine'l-kurûni'l-hâliyye* (Kahire: 1428/2008), 159.

¹⁰⁶ Bîrûnî, *el-Âsâru'l-bâkiyye*, 159.

¹⁰⁷ Ahmet Güner, "Melik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/51-53.

¹⁰⁸ Muhammed Şaban Eyyûb, *Rihletü'l-hulefâi'l-Abbâsiyye:el-Abbâsiyyüne'l-Akviyâ* (Kahire: y.y., 2013), 1/562-570.

¹⁰⁹ Usta, "Sâmânîler", 36/64-68.

unvanı olarak kullanılan ifadeler I. Nuh (331-342/943-954) örneğinde olduğu gibi sikkelerde *el-Melikü'l-Müeyyed* olarak yazılmıştır.¹¹⁰ Hem kendi adlarına paranın basılması, hem de bağımsızlık sembolü olan melik ifadesinin kullanılması Sâmani hükümdarlarının geldiği noktayı gösterme adına oldukça önemlidir.

Ayrıca Sâmanîlerin aldıkları bu tür unvanlar yaşadıkları dönemle de sınırlı değildir. Halkın kendilerine duyduğu minnettarlığa binaen ölümlerinden sonra da yüksek unvanlar almışlardır. *el-Hamîd, eş-Şehid, es-S'âid, es-Sedîd, er-Rızâ* bu unvanlardan bazılarıdır.¹¹¹ Elbette bu üstün manalar içeren isimler sadece halkın tatmini için değildir. Abbâsî halifelerine zimni bir meydan okumanın var olduğu da söylenebilir. Artık Sâmanîler'in kısmî bir temas dışında hilafete çok ta ihtiyaçları yoktur.

Tarihte sultan unvanının ilk kullanıma girmesine ilişkin farklı görüşler mevcuttur. Bu unvanın ilk olarak Gazneli Mahmud'â (387-420/998-1030) verildiği haberi şöhrete kavuşmuş bir rivayettir.¹¹² Ancak Sultan ifadesinin farklı nedenlerle daha önce kullanıldığını bize tarihi kaynaklar haber vermektedir. Örneğin Taberî 262/875-76 olaylarını anlatırken Sultan'ın asi Yâ'kub b. Leys ile savaşmak için bölgeye gittiğini rivayet etmektedir.¹¹³ Burada sultandan kastedilen dönemin halifesi Mu'temid (256-278/870-892) değildir. Gölge halife konumunda olan, aslında Abbâsî idaresini elinde bulunduran halifenin kardeşi Muvaffak'ın (278/891) kastedildiği açıktır. Muvaffak için pozisyonunu en net şekilde ortaya koyan bir ifade olarak sultan unvanı kullanılmıştır.

Daha önce Tâhirîler ve Saffârîlerde rastlamadığımız sultan lakabının Sâmani emirleriyle birlikte kullanıma girdiğini görmekteyiz. Zehebî (748/1348), Sâmani emiri Ebû Nasır Ahmed b. İsmail için (301- 331/914-943) *sultan* lakabını kullanmıştır.¹¹⁴ Unvanın, Muvaffak'ın veya daha sonra bu unvanla ünlenecek Sultan Mahmud için kullanılan manada olup olmadığı tartışılabilir. Çünkü yukarıda ifade ettiğimiz gibi *emir* unvanındaki anlam genişliği sultan için de geçerlidir. Ancak sultan unvanının Sâmanîlerin en güçlü döneminde kullanılmış olması daha sonraki sultanlar için kullanılan anlama yakın olduğunu düşündürmektedir.

Kelimenin manasına ve o zamana kadarki tarihi seyrine kısaca baktığımızda Sâmanîlerin bu unvanı kullanmasındaki maksadı daha iyi anlamış olacağız. Sultan Arapça bir kelime olup, aynı zamanda Kur'ânî bir kavramdır. Baskın gelmek, üstün çıkmak (Nisâ 4/90) teslîf yani musallat kılma; (Haşr 59/6) gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹¹⁵ Çağdaş sözlüklerde ise, hâkim, saltanat, egemenlik, hükümdarlık, hakimiyet, güç, yetki, velayet, mülk, erk, nüfuz, otorite, kudret, yönetim, idare, yönetmek¹¹⁶ gibi anlamlarda kullanıldığı ifade edilmektedir. Sadece bir kısımdan bahsettiğimiz bu geniş anlam yelpazesine bağlı olarak yöneticiler için ihtiva ettiği anlam dönemselsel olarak farklılık göstermiştir. Aslında bu anlam değişkenliği unvanın kendi özelliğinden ziyade hilafetin hükmedebilme gücü ile alakalıdır. Aralarında bir ters orantı söz konusudur. Örneğin 4./10. yüzyıldan önce istisnalar dışında *sultan* unvanının İslam coğrafyasında kullanıldığına rastlamıyoruz. Bu yüzyıldan itibaren küçük hükümdarlara verilen bir unvan mesabesinde. Ancak 5./11. yüzyıldan itibaren hilafetin zayıflaması dini alanı muhafaza edip dünyevi hakimiyet alanını tabileri arasında paylaşırma niyeti *sultan* lafzının büyük bir değer kazanmasına yol açmıştır. Artık *sultan* unvanı başka bir anlam kazanmaya başlamıştır.¹¹⁷

Horasan bölgesinin bu unvana aşinalığının kelime farklı olsa da aslında daha eskilere dayandığı bilinmektedir. Horasan'ın önemli şehri Merv'in daha önceleri *Merveşşâhicân* olarak adlandırıldığı, buradaki *cân*'ın Farsça'da *sultan* kelimesinin karşılığında kullanıldığı ifade edilmiştir.¹¹⁸ Bölgenin İslam öncesi idari geleneğine de bağlı olarak sultanlık Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde siyasi otoritenin gücünü beyan adına önemli bir unvan halini almıştır. Hilafetin Kureyşliği inancı ve farklı anlayışa sahip dini toplulukların yoğun itirazına maruz kalacakları düşüncesi ile halife kavramını kendileri için telaffuz dahi etmemişler, onun yerine *sultan* da dahil olmak üzere dünyevi karşılığı olan unvanları etkili biçimde kullanmışlardır. Özellikle Türklerin bölgede organizasyon açısından etkin olmaya başladığı döneme kadar Sâmanîler din ve devlet arasındaki ilişkiyi sağlıklı bir şekilde

¹¹⁰ Usta, "Sâmanîler", 36/64-68.

¹¹¹ Birûnî, *el-Âsârü'l-bâkiyye*, 159.

¹¹² W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, Second Edition, translated from original Russian and revised by the author, with the assistance of H.A.R. Gibb (London:1928), 271; en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, 26/18.

¹¹³ Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 9/518.

¹¹⁴ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut:1417/1996), 14/155.

¹¹⁵ Rağîb el-İsfehânî, *Müfredât*, çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 507; Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of Qur'an* (Baroda: 1938), 176-177.

¹¹⁶ Edibe Ferah vd., *el-Kâmus Arabic-İngilizî The Dictionary Arabic-English* (Beyrut: y.y.,1424/2003), 495.

¹¹⁷ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Halife ve Sultan*, çev. İlyas Kamalov (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006), 57-58.

¹¹⁸ Şakir, *Horasan*, nşr. Mektebetü'l-İslâmî (Beyrut-Dimaşk: 1398/1978), 16.

sürdürmüşler, Türk yurtlarının İslamlaşmasında çok önemli görev üstlenmişlerdir. Şayet sahip oldukları unvanların altını dolduramamış olsalardı bu etkiyi gösterme şansları söz konusu olamazdı.¹¹⁹

Sâmânî döneminde hükümdarların siyasi yetkinliğini gösteren diğer bir husus ise, kendi himayesi altında olan yöneticilere farklı unvanlar vermiş olmalarıdır. Bu Abbâsî halifelerinin taklidi olan bir uygulamadır. Örneğin, *Nâsıruddevle*, *İ'mâdüddeve*, *Husâmüddeve*, *Amîdüddeve*, *Seyfüddeve*, *Sinânüddeve*, *Mu'inüddeve* gibi askerlerine oldukça yüksek payeler vermişlerdir.¹²⁰ Abbâsîlerin ilk döneminde halifelerin dahi bürokratlarına bu derece nitelikli unvanlar verdikleri çok sık görülen bir durum değildir. II. Nûh (365-387/975-997), komutanı olan ve daha sonra kendisine başkaldıran Ebû Ali'nin Ceyhun nehri civarındaki başarıları üzerine kendisine *İ'mâdüddeve* lakabını vermiştir.¹²¹ Daha sonra ise o dönem Sâmânî emiri olan Sebük Tegin (366-386/977-997) Karmatîler ve diğer heterodoks yapılara karşı etkili mücadelesi nedeniyle Nâsıruddîn lakabına layık görülmüştür.¹²² Burada dikkat çekilmesi gereken husus Sâmânîler de Abbâsîlere benzer bir taktik izlemiş olmalıdır. Bölgede mücadele yürüttükleri unsurlara karşı bazıları farklı etnik yapıdaki komutanları cesaretlendirmek ve teşvik adına onlara belki de görev tanımlarının ötesinde unvanlar vermek durumunda kalmışlardır. *Devletin direği/İ'mâdüddeve* lakabı alan Ebû Ali Simcûrî'nin Sâmânîlere karşı Karahanlılarla iş tutması sonucu bu defa Sebüktekin *Nâsıruddîn* unvanıyla sahaya sürülmüştür.¹²³ Terkip halindeki unvanların bir kısmı hilafeti, yani dini, bir kısmı saltanatı yani dünyayı temsil etmektedir. Sâmânîler din devlet dengesini olabildiğince sağlıklı yürütmeye çalışmışlar, Sünnî İslam'ın Türkler arasında yayılmasında çok büyük bir katkı sağlamışlardır. Bu sadece dinin aktarımıyla sınırlı kalmamış unvanlar dahil olmak üzere kurulacak Türk devletlerinin kurumsallaşmasında pay sahibi olmuşlardır. Kendi hükümdarlıklarına son veren Karahanlılar ve daha sonra Gazneliler de Sâmânî etkisi fazlaca hissedilmektedir. Gazneli Devletinin asıl kurucusu kabul edilen Mahmud, Sâmânî hükümdarı tarafından Buhara'ya gönderilmiş ordunun başına geçirilerek kendisine *Seyfüddeve* unvanı verilmiştir.¹²⁴ Memluk konumundaki bu askerler bir süre sonra aldıkları unvanların da gücüyle tabi oldukları devlet karşısında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Karahanlılar Mâverâunnehir'i, Gazneliler ise Horasan'ı zapt ederek Sâmânî hanedanlığına son vermişlerdir (393/1003).¹²⁵

Tespit edilen Sâmânî paralarında yukarıda ifade ettiğimiz unvanların bazılarının yer aldığı görülmektedir. Örneğin saltanatın erken döneminde İsmâil b. Ahmed (278-294/892-907) ile dönemin Abbâsî halifesi el-Mu'tazid'in ismi 282/895 ve 283/896 senesinde Semerkand'da basılan paranın arka yüzünde "Lillâh Muhammed Rasulillâh el-Mu'tazid-Billâh İsmâil b. Ahmed" şeklinde sadece isim olarak yer almaktadır.¹²⁶ 305/917 senesinde Buhara'da bir para üzerinde "Mimma emera bih el-emir Nasr b. Ahmed mevlâ emiri'l-mü'minîn" ifadesi yazılıdır.¹²⁷ Aslında para üzerindeki *mevla emiri'l-mü'minîn* ifadesinin yalnızca tek bir Sâmânî emirinden ziyade tüm hanedan emirlerinin Abbâsîler nezdindeki konumlarına işaret eden önemli bir kavram olduğu söylenebilir.

342/953 yılına geldiğinde ise bu defa Nişâbur'da basılı paranın arka yüzünde halife el-Müstekfi-Billâh (332-334/944-946) ve Sâmânî emiri Nuh b. Nasr'ın *el-Melikü'l-Müeyyed* unvanının yer aldığı görülmektedir.¹²⁸ Yine 374/984 yılında Nişâbur'da basıldığı anlaşılan dinar üzerinde halife Ta'i-Lillâh (363-380/974-991) ile Nuh b. Mansur'un *Veliyyü Hüsâmüddeve* unvanı mevcuttur.¹²⁹ Her Sâmânî hükümdarı için ayrı ayrı ulaşma imkanına sahip olmadığımız madeni paralardaki unvanlar yukarıda izah ettiğimiz gibi siyasi gelişmelere bağlı gerçekleşen değişikliklerin bir kanıtıdır. Sadece hükümdarın yalın ismiyle başlamış zamanla *melik/kral* payesine kadar yüceltilmiştir.

Sonuç

Sosyal bir varlık olarak insan yaşadığı toplumda kendini tanımlayacak bir adla ancak varlığını sürdürebilir. Hatta insan öteki olarak gördüğü her varlığa verilen isimle evrenle iletişim kurabilir. Bir anda isimlerin hayatımızdan çıktığını düşünecek olsak toplumsal bir kaosa sürükleneceğimizden şüphe yoktur. En basit düzeydeki bu adlandırma yanında daha öznel vasıfları ortaya koyarak bireyin müspet menfi manada temeyyüzüne sebep olacak yeni vasıflandırmalara ihtiyaç duyulmuştur. Artık bir savaşçının kahramanlığını kendisi ile özdeş hale

¹¹⁹ Barthold, *Halife ve Sultan*, 56.

¹²⁰ Birûnî, *el-Âsârü'l-bâkıyye*, 159.

¹²¹ Güner, "II. Nûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/228-229.

¹²² Ebu Ömer Minhâcuddin Osman el-Cûzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, trc. Affâf es-Seyyid Zeydan (Kahire: y.y., 2013), 1/349.

¹²³ Cûzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 1/349-350.

¹²⁴ Cûzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 1/349-350.

¹²⁵ Faruk Sümer, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/371.

¹²⁶ Lane-Poole- Reginald Stuart Poole (ed.), *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum Classess* (London: Longmans, 1876), 79-80.

¹²⁷ Lane-Poole- Reginald Stuart Poole (ed.), *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum Classess*, 96.

¹²⁸ Lane-Poole- Reginald Stuart Poole (ed.), *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum Classess*, 100.

¹²⁹ Lane-Poole- Reginald Stuart Poole (ed.), *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum Classess*, 113.

getirmek için isim yetersiz kalmış yeni açıklayıcı ifadelere gerek duyulmuştur. Ya da tersten düşünecek olursak cimriliği ile herkesi çileden çıkartan bir insan artık isim kabına sığmayacak yeni isme ihtiyaç duyacaktır. İnsanın şüphesiz methe de zemme de ihtiyacı vardır.

İzaha çalıştığımız bu gereksinimin zirve yaptığı nokta ise yönetim sahası olmuştur. Tamamen statü üzerine dayanan bu alanda herkes konumunu diğerine göre ayarlamak durumundadır. İslam öncesi nerede ise her toplumsal yapıda olduğu gibi Arap toplumundaki statü farkının ifadesi için yeni argümanlara ihtiyaç duyulmuştur. İşte tam bu noktada künyeler imdada yetişmiş, herkes isminden çok atası ile değer kazanır bir pozisyonda olmuştur. İslâm'la birlikte milli hassasiyetin isme yansımaları yanında dinin kazandırdığı faziletin de ön plana çıkartılması elzem hale gelmiştir. Özellikle Hz. Peygamberin vefatı sonrası kabile ve mezhep çekişmelerinde soy, sop, unvan birinci öncelik halini almıştır. Bunların dini terminoloji ile bezenmesi sahibine ve tabiiilerine ayrı bir dinamizm kazandırmıştır.

Belki araştırmamızda konu muhtevası itibarı ile fazlaca yer vermesek de Emevîler dönemi birçok açıdan farklılık arz ettiği gibi lakaplar/unvan konusunda da farklı bir metot izlemiştir. Bu dönemde merkeze sıkı sıkıya bağlı valiler dışında özel payelerle donatılmış eyalet yöneticileri yoktur. Yönetim tarzı merkezîyetçi bir anlayışa sahiptir.

Abbâsî dönemi siyasi yapısını biraz iddialı bir cümle ile ifade edecek olursak, kendisi kadar tebası olan güçlerin katkısı ile varlığını sürdürmeye mecbur bir devlet olarak tanımlayabiliriz. Buradan kastedilen Abbâsîlerin siyasi güç zafiyeti değildir. Biraz da mecburi olarak benimsenen yönetim şekliyle alakalıdır. Hârûnürreşîd dönemi ile temelleri atılmaya başlanan, Horasan valiliğinden gelen ve o coğrafyanın siyaseten desteklediği Me'mun döneminde devletin doğu bölgesinde şekillenen bu devletler iç siyasi faaliyetlerden ziyade halife ve bölgedeki diğer oluşumlarla irtibatı ile ön plana çıkmışlardır. Daha Abbâsî bürokrasisi içerisindeki üst düzey görevleri döneminde anlı şanlı unvanlar alan Fars kökenli bürokratlar, valilik yapmaya başladıkları Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde halifenin can simidi haline gelmişlerdir. Zira, birçok farklı muarız inanç ve düşünce akımının mümbit arazisi olan Horasan bölgesindeki kaotik ortamın bertaraf edilmesi, güneye inmeye çalışan ve Mâverâünnehir bölgesinde filtrelenen Türklerin tazyiklerinin bertaraf edilerek Sünnî İslâm'ı benimsemelerini sağlamak adına Abbasîlerin kendi destekleri ile kurulan vasal devletlere ihtiyacı vardır. Hem onları Bağdat'a bağlı olarak tutmak hem de teşvikle özgüvenlerini artırarak kendisi için oluşan tehlikeleri yok etmek, aynı zamanda vergilerini toplamak adına Abbasî halifeleri bazen gücü ve otoriteyi ele geçirenlere bu unvanları vermek zorunda kalmışlardır. Konu derinlemesine ele alındığında aslında unvanların bu üç vasal devlet için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Hilafet veya sultanlık sembolü paralar üzerine işlenen unvanlar numismatik bağlamında incelenebilir. Ancak bunların bize verdiği tarihi veriler bunun da ötesinde olsa gerektir. Tarihte önemli rol oynamış bu devletlerin siyasi, sosyal ve ekonomik boyutu ile çok daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Tâhirîler ile başlayan ve Gazneli devletinin kuruluşu ile iktidarın Türklere geçtiği bu iki coğrafyadaki siyasi dalgalanmaların fotoğrafını çekerek tarihe kaydeden önemli bir araç olarak unvanlar olaylar arasındaki kopuklukları ortadan kaldıracak önemli bilgiler ortaya koymaktadır. Daha net ifade edecek olursak unvanlar ve türevleri aynı dönemde benzer coğrafyalarda faaliyet gösteren farklı devletlerarasındaki iniş çıkışlı ilişkilerin grafiğe aktarılmış biçimidir. Araştırmada ortaya konan bu tespitler daha sonraki dönem devletler için de model oluşturacak, dönemin uluslararası ilişkileri, diplomatik teamüller noktasında orijinal bilgilere ulaşmaya vesile olacaktır.

YAZAR KATKI ORANI BEYANI/AUTHOR CONTRIBUTION STATEMENT

Makaledeki Yazar Katkılarının Yüzde ile Gösterilmesi (Showing Author Contributions in the Article as Percent)		1. Sorumlu Yazar (Responsible Author)	2. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)
Çalışmanın Tasarlanması	Conceiving the Study	%80	%20
Veri Toplanması:	Data Collection	%60	%40
Veri Analizi	Data Analysis	%70	%30
Makalenin Yazımı	Writingup	%80	%20
Makale Gönderimi ve Revizyonu	Submission and Revision	%95	%05

Not(ø): Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur/The signed original copy of the document is available in the journal process files archive.

Kaynakça

- Apak, Âdem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. 2. Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 5. Baskı, 2011.
- Askerî, Ebû Hilal. *el-Evâl*, thk. Muhammed es-Seyyid el-Vekil, Kahire: y.y., 1988.
- Azad, Abul Kalam. “Tâhird-Abbâsîd Relations (821-873)”, *Journal of the Asiatic Society of Bangladesh*. 57/1, (2012), 153-168.
- Barthold, V.V. *Four Studies on The History of Central Asia*. Trans. V. and T. Minorsky. Leiden: E.J.Brill, 1956.
- Barthold, V.V. *Halife ve Sultan*. çev. İlyas Kamalov. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006.
- Barthold, W. *Turkestan down to the Mongol Invasion*. Trans. H.A.R. Gibb. London: Second Edition, 1928.
- Bâşâ, Hasan. *el-Elkâbü'l-İslâmiyye fi't-târih ve'l-vesâik ve'l-âsar*. Kahire: y.y., 1409/1989.
- Bates, Michael. “Khurasanî Revolutionaries and al-Mahdi's Title”. *Culture and Memory in Medieval Islam: Essays in Honour of Wilferd Madelung*. ed. Farhad Daftary and Josef W. Meri. London and New York: I.B.Tauris in Association with The Institute of Ismaili Studies, 2003.
- Bedirhan, Yaşar. *Orta Çağ Tarihi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2012.
- Birûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *el-Âsârü'l-bâkiyye mine'l-kurûni'l-hâliyye*. Kahire: y.y., 1428/2008.
- Bosworth, C.E. “Tâhirids and Saffârids” *The Cambridge History of Iran*. ed. In R.Fry. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, 90-135.
- Bosworth, C.E., *es-Sülâletü'l-İslâmiyye el-hâkime*. çev. Amrû'l-Melah. Abudabi: y.y., 1435/2013.
- Nadide, Bozkurt. *Abbâsiler*. İstanbul: İSAM Yayınları, 4. Baskı, 2018.
- Bozkurt, Nebi. “Lakap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/65-67. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Chokr, Melhem. *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral. İstanbul: Anka Yay., 2002.
- Cûzcânî, Ebu Ömer Minhâcüdîn Osman. *Tabakât-ı Nâsirî*. çev. Affâf es-Seyyid Zeydan. Kahire: y.y., 2013.
- Çetin, Osman. “Horasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. ed. Hakkı Dursun Yıldız. 13 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Dûlabî, Muhammed b. Ahmed b. Hammâd. *el-Künâ ve'l-esmâ*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Dürzî, Reinhart. *Tekmiletü'l-meâcimi'l-Arabiyye*. çev. Muhammed Selim en-Nâimî. 10 Cilt, Beyrut: Dârü'r-reşîd, 1980.
- Eren Hasan vd. *Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım, 2009.
- Eyyûb, Muhammed Şaban. *Rihletü'l-hulefâi'l-Abbâsiyye: el-Abbâsiyyüne'l-akviyâ (1)*. Kahire: y.y., 2013.
- Farâhidî, el-Hallil b. Ahmed. *Kitabü'l-'ayn*. thk. Abdülhamid Hendâvî. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1424/2003.
- Ferah Edibe vd. *el-Kâmus Arabic-İngilizî The Dictionary Arabic-English*. Beyrut: y.y., 1424/2003.
- De Goerje, M.J. (ed). *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik fi ahhârî'l-hakâik*. Leiden: y.y., 1871.
- Güner, Ahmet. “Melik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/51-53. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Güner, Ahmet. “II.Nûh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn. *el-Künâ ve'l-esmâ*, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. 2 Cilt, b.y.: y.y., 1984.
- Halebî, Ebû'l-Ferec Nureddin Ali b. İbrahim b. Ahmed. *es-Sîretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-uyûn fi sîreti'l-Me'mân)*. 3 Cilt. Beyrut: y.y. 1427/2006.
- İbrahim Hasan, Hasan. *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi (1-132/622-750)*. çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş. İstanbul, Kayhan Yayınları, 1985.
- Hatîb, Mustafa Abdülkerim. *Mu'cemü'l-Mustalahât ve'l-Elkâbi't-Târihiyye*. Beyrut: y.y., 1416/1996.
- Heidemann, Stefan. “Chapter 16. Numismatics”, *The New Cambridge History of Islam, The Formation of The Islamic World, Sixth to Eleventh Centuries*, ed. Chase Robinson. Cambridge: Cambridge Press, 2010, 648-779.
- Hittî, Khannâ Nâsir. *Kâmusü'l-Arabiyye ve'l-Mua'rabe ve tefsîri meânihâ*, Beyrut: y.y. 3. baskı, 2003.
- Hitti, Khilip K. *History of Arabs*. London: Macmillan Publisher, 1970.
- İbâdî, Ahmet Muhtar. *Fî't-târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*. Beyrut: y.y., 1971.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî. *Kitabü'l-fütûh*. thk. Ali Şîrî. 8 Cilt. Beyrut: 1411/1991.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi târihi'l-mülâk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata. 29 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut: 1412/1992.
- İbn Düreyd, Ebu Bekir Muhammed b. el-Hasan. *el-İştikâk*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. Beyrut: Dârü'l-cîl, 1991.
- Jeffery, Arthur. *The Foreign Vocabulary of Qur'an*. Baroda: Oriental Institute, 1938.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Târih*. thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kazî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

- İsfehani, Rağib. *Müfredât*. çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt, Beyrut: Dâru's-sadr, 1300/1888.
- İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk el-İsfahânî. *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*. thk. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Farayâbî. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1417/1996.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabâkâtü'l-kübrâ*. nşr. İhsan Abbas. 9 Cilt. Beyrut: Dâru's-sadr, 1381/1968.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *Mevridü'l-letâfe men veliye's-saltanate ve'l-hilâfete*. thk. Muhammed Abdülaziz Ahmed. 2 Cilt, Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1997.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Ahmed. *Subhu'l-a'sâ*. 14 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1340/1922.
- Kapar, Mehmet Ali. "Ebû Cehil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kaya, Bilgegil. *Türkçe Dil Bilgisi*. İstanbul: Salkımsöğüt Yayınları, 1982.
- Köse, Nuri. *Abbasiler Döneminde Halife ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasi Hayata Yansımaları*. (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).
- Kucur, Sadi S. "İsmail b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/84-85. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kûmî, Atıyye. *Târîhü'd-düvelî'l-müstekille fi'l-meşrik ani'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*. b.y.: 1992.
- Kurt, Hasan. "Tâhir b. Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kutluer, İlhan. "Cevher". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/450-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Mustafa, İbrahim-Ahmed Hasan ez-Ziyât. Hamit Abdülkadir ve Muhammed Ali. *el-Mu'cemü'l-vesît*. 2 Cilt. Kahire, 1972.
- Lane-Poole, Stanley. *The Coins of the Eastern Khaleefehs in the British Museum*. London: 1875.
- Lane-Poole, Reginald Stuart Poole (ed.). *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum Classess*. vol.X, London: Longmans, 1876.
- Levi, Scott C.-Ron Sela (ed.). *İslamic Central Asia: An Anthology of Historical Sources*. Bloomington and Indianapolis: Indiana Universtiy Press, 2010.
- Lübdî, Muhammed Semir Necib. *Mu'cemü'l-mustalahâti'n-nahviyye ve's-sarfıyye*. Beyrut: Dâru'l-Furkân 1405/1985.
- Merçil, Erdoğan, "Gazneliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/480-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Merçil, Erdoğan. "Saffâriler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/464-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer. *Târîhu Buhârâ*. Kahire: Dâru'l-Maârif ts.
- Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*. nşr. Muhammed Ali Beydun. 33 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütibi'l-İlmiyye, ts.
- Öz, Mustafa. "Zındık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/390-391. İstanbul: TDV Yayınları 2013.
- Özaydın, Abdülkerim. "Unvan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/163-166. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtihü'l-gayb et-tefsîrül-kebîr*. b.y.: y.y., ts.
- Saylık, Mutlu. *Sâmerrâ Dönemi Abbâsi Halifelerinin Din Politikaları*. (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", *Turkish Studies*, 10/9 (2015), 389-428. DOI: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8391>.
- Sourdel, Janie et Dominique. *Mu'cemü'l-İslâmî't-Târîhi (Dictionnaire Historique de l'Islam)*. çev. Heyet, France: Presses Univertaires de France, 1996.
- Sümer, Faruk. "Selçuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Süyûtî, Celeleddin Abdurrahman. *Târîhu'l-Hulefâ*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1434/2013.
- Şakir, Mahmud. *İslam Tarihi*. çev. Ferit Aydın. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2004.
- Şakir, *Horasan*. Beyrut-Dımaşk: Mektebetü'l-İslâmî, 1398/1978.
- Schindel, Nikolaus. "The Balkh 93 AH Fuls Revisted". *The 2nd Simone Assemani Symposium on Islamic Coins*, Bruno Callegher and Arianna Dottone (ed.). Trieste: 2010.
- Şerif, Hasan Ahmed Mahmud -Ahmed İbrahim. *el-Alemü'l-İslâm fi'l-'asrî'l-Abbâsî*. Kahire: Dâru'l-fikri'l, Arabiyye. ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Târîhü't-Taberî, (Târîhü'r-rusül ve'l-mülûk)*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Cilt 11. Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.
- Târîh-i Sîstân*. çev. Vural Öntürk. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018.
- Tor, D.G. "A Numismatic History of the First Saffarid Dynasty (AH 247-300/AD 861-911)". *The Numismatic Chronicle* . 162 (2002), 293-314.
- Treadwell, W.L. *The political history of the Sâmanid state*. Oxford: Universtiy of Oxford, Doktora Tezi, 1991.
- Tûnisî, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Aşûr. *et-Tahrir ve't-Tenvîr "Tahrirü'l-Mana es-Sedîd ve Tenvîrü'l-Akli'l-Cedîd min Tefsîri'l-Kitabi'l-Cedîd*. 30 Cilt. Tunus: 1984.

- Usta, Aydın, “Sâmânîler” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/ 64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Araz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/337-342. İstanbul: TDV Yayınlar, 1991.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Kur’ân-ı Kerim ve Kelime Meali*. İstanbul: Kervan Yayın, 2008.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebû Müslim-i Horasânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/197-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Afşîn, Haydar b. Kâvûs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/441-442. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yılmaz, Metin. *Erken Dönem İslâm Tarihinde Polis Teşkilatı*. Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2016.
- Yiğit, İsmail. “Kuteybe b. Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/490-491. Ankara: TDV Yayınları 2002.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ*. 25 Cilt, Beyrut: y.y., 1417/1996.